

Håkan Thörn Blågul identitet

Folkhemmets behov av konsensus

Det moderna folkhemmet var i allra högsta grad ett nationellt projekt. Håkan Thörn menar att det byggde på en nationell identitet med en konsensus så stark att dess chauvinism blivit osynlig för invånarna.

På lyckosalighetens halvö byggdes under 1900-talet ett modernt hem med vidöppna fönster mot omvärlden; ett nytt slags land grundat på internationalism och rationalism, och därmed fjärran från nationalismens grumliga vatten – Sverige.

Så lyder tesen i den ideologi som förtränger att det moderna folkhemmet i högsta grad var ett nationellt projekt. Det var inte bara ett projekt som inbegrep konstruktionen av en övergripande nationell identitet med en vidhängande nationalism – utan också en idé kring vilket det rädde en så stark konsensus att nationalismen blev osynlig för dess invånare. I många decennier.

På senare år har denna ideologi problematiseras. Den svenska nationalismen har börjat undersökas och det har skett samtidigt med – inte sällan som en del av – den globaliseringsdebatt som väckts i svensk offentlighet. Men hur kommer det sig att nationalismen fram tills helt nyligen oftast varit en vit fläck på de svenska självbildernas karta?

I antologin *Nationens röst* menar idéhistorikern Sverker Sörlin att svaret kan hämtas i den svenska självförståelse som säger att eftersom Sverige i närmare 200 år hållit sig utanför krig så har här heller inte funnits någon nationalism. Vi har helt enkelt inga erfarenheter av fenomenet. Detta synsätt förutsätter emellertid att nationalism görs liktydigt med extremism och oupplösligt förenas med krig eller våldsamma konflikter. Då blir svensk nationalism något som är knutet till marginella fenomen som nazister och sverigedemokrater. Sörlin ifrågasätter denna självförståelse och jag håller med. Men en del av frågan kvarstår: Hur har denna självförståelse uppstått och varför har den fått så djupt fäste?

Möjligen har frånvaron av krig något med saken att göra. Men framför allt, menar jag, måste man söka rötterna till den väl spridda föreställningen om Sverige som "icke-nationalistiskt" i folkhemsbygget. Det är ett bygge som nu börjat krackelera under trycket av den samtida globaliseringen, en process som också har synliggjort att "folkhemmet" till väsentliga delar skall förstås som en nationell identitet.

"Klass" underordnas "folk"

Formerandet av den moderna välfärdsstaten inbegrep i Sverige en politisk konsensuskultur. De folkrörelser som föddes med det industriella genombrottet kom att stå med ett ben i det civila samhället och ett ben i statsapparaten och i detta sammanhang blev "folkhemmet", ett begrepp som socialdemokraterna övertog från den konservativa högern och omdefinierade under 1920-talet, en bärande och extremt symboliskt förtäta ideologisk tankefigur. Här underordnades klassbegreppet det homogeniserande begreppet "folk", det vill säga "det nationella folket". Per Albin Hanssons folkhemstal är välkända, men hans starka betoning av just "svenskheten" har inte lika ofta ihågkommit. Det uppmärksammas emellertid i antologin *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet*, där man bland annat kan ta del av Per Albins formuleringar i valbroschyren "Sverige åt svenskarna – svenskarna åt Sverige" från 1926. Han gjorde det också till en återkommande vana att ceremoniellt avsluta sina valmöten med leven för fosterlandet och från och med 1937 fick de röda flaggorna alltid sällskap av den blågula vid socialdemokraternas möten.

Under folkhemmets tak skulle hela nationen enas. Sveriges samlade resurser skulle tillvaratas för att skapa ett samhälle i ständig ekonomisk tillväxt, som skulle generera välfärd åt alla; den välbekanta Saltjöbadsandan representerar en institutionalisering av vissa maktförhållanden som vilade på en överenskommelse mellan de ledande politiska och ekonomiska krafterna gällande en viss värdegrund. "Folkhemmet" kan ses som en form för nationalstatlig hegemoni. Ytterst vilade projektet på en kollektiv identitet med bestämda politiska och ekonomiska innebörder. Att det var betonandet av den svenska nationen och dess särart som skulle legitimera alliansen mellan arbetarrörelsen och den svenska industrin framgår till exempel tydligt i Gunnar Myrdals hyllningstal till landets mest framstående industriledare Axel Ax:son Johnsson år 1946, som citeras av Örjan Appelqvist i *Vad är Sverige?* Myrdal lyfter fram Johnssons patriotism och understryker att de båda delar synen på den svenska nationens unika roll i omvärlden. Om Per Albin ofta talade om nationens insida, om det "goda hemmet", och därmed kunde framstå som provinsiell, så ville Myrdal ge folkhemmet ett ansikte mot omvärlden genom att peka ut en roll för Sverige i det internationella samfundet. Inte desto mindre kan hans retorik karakteriseras som nationalistisk. Myrdal menade nämligen att den svenska historien och dess "moraliska och folkpsykologiska grundvalar" gjorde landet särskilt lämpat att "vara världsintressets advokat".

Journalisterna hjälper till

Media- och kommunikationsvetarna Jan Ekekrantz och Tom Olsson visar i boken *Det redigerade samhället* (1994) hur den svenska journalistiken i hög grad har bidragit till att skapa folkhemmets nationella identitet. Under 1930-talet skedde en "nationalisering" av den journalistiska institutionen som också innebar en "harmonisering" av den politiska makten, marknaden och medierna. Journalisterna rapporterade i mitten av 30-talet vördnadsfullt makthavarnas handlingar och planer, som beskrevs med den nationella enighetens förtecken. Under 1960-talet, som utgör en höjdpunkt i folkhemsjournalistiken, framträder bilden av ett "det samtalade samhället" i medierna. I detta spelar också journalisten själv en viktig roll, då han (för det är oftast en han) framställer sig som delaktig i ett samtal med makthavarna. Den bild av folkhemmets sociala relationer som förmedlas till den läsande publiken i 1960 års medier karakteriseras i termer av "kompakt konsensus". 1960-talet är också tidpunkten för tevemediets stora genombrott, vilket också spelade en betydande roll för skapandet av en utbredd känsla av nationell gemenskap; kanske har känslan av en nationell gemenskap aldrig varit så stark som i samband med samlingarna framför Hylands hörna under detta

decennium.

Den specifikt svenska nationella folkhemsgemenskap som utgjort en övergripande ram för nyhetsrapporteringen sedan mellankrigstiden är dock försvunnen år 1990. Enligt Ekekrantz och Olsson framträder då i stället två tendenser som brukar sammankopplas med den intensifierade globaliseringsprocessen under detta decennium; för det första är tidningarnas tilltal hög grad kommersialiserat och för det andra har – bortsett från i "riksmedia" – det nationella perspektiv som tidigare genomsyrat pressen som helhet ersatts av lokala perspektiv. *Det redigerade samhället* ger ett gediget underlag åt det tal om "det bortvittrade folkhemmet" som varit på allas läppar sedan åtminstone ett decennium tillbaka.

Folkhemmets fragmentering

Men vad innebär denna omtalade "bortvittring"? När började den? Och vad har drivit fram den?

I den offentliga svenska debatten diskuteras folkhemmets uppgång och fall inte sällan på ett sätt som lägger allt för stor betoning på interna svenska förhållanden. 1900-talets svenska folkhem var trots sina många specifika drag en variant på det framstegsorienterade moderna nationsprojekt som förekom i alla världsdelar under efterkrigstiden, om än med stora variationer. I litteraturen om den aktuella globaliseringen diskuteras också samma tendenser i relation till en rad nationella kontexter. Det gäller erosionen av en för 1900-talet specifik övergripande form för social integration: en nationell identitet, kopplad till ett tänkt kontrakt mellan medborgare och stat om ökad tillväxt, välfärd och minskade sociala klyftor. Överallt i världen har vi under 1980- och 90-talet sett politiska partier, som under decennier tillskrivits betydelsen av att vara "enande nationella krafter", drabbas av legitimitetsförlust. Det gäller också länder där befolkningarna inte med nödvändighet upplevt några större förbättringar, men där ett parti likväl fått symbolisera nationell enhet och bära förhoppningar om kommande "nationell utveckling". Exemplevis har vi i Indien sett en förtroendekris för kongresspartiet, som decennierna efter självständigheten förkroppsligat hoppet om en förändring som skulle skänka välfärd åt hela den indiska nationen. I ljuset av ett sådant internationellt perspektiv är det inte svårt att se samband mellan det omtalade sönderfallet av folkhemmets nationella konsensuskultur och den intensifierade ekonomiska och politiska globalisering som började med den ekonomiska världskrisen i början av 70-talet.

Det är knappast kontroversiellt att påstå att det i den svenska offentligheten har skett en kraftig försvagning för de värden och perspektiv som definierade "folkhemmet" som en nationell identitet. Detta säger naturligtvis inget om folkhemsidentitetens eventuella försvagning i de grupper som inte deltar eller representeras i det offentliga samtalet. Men det säger oss att i den mån människor fortfarande omfattar dessa värden och perspektiv så blir det allt svårare för dem att identifiera sig med de dominerande politiska, ekonomiska och mediala samhällskrafterna och institutionerna, eftersom dessa inte längre är bärare av folkhemmets kollektiva identitet. Folkhemmet upphör därmed som ett *nationalstatligt* projekt.

En rad historiker och samhällsvetare har pekat på sambandet mellan å ena sidan sönderfallet för övergripande politiska projekt och å andra sidan en ökad betydelse för små, täta gemenskaper, som åt individen skänker mening, intensitet och värme i samhällen präglade av marknadsrelationernas kyla. Här

skapas partikularistiska identiteter, ofta med aggressiva och chauvinistiska nationella förtecken. Till dessa hör paradoxalt nog också nya nationalistiska strömningar, som också kan växa till betydande rörelser. Inte bara i Norge och Österrike utan också i Indien har vi i samband med den intensifierade ekonomiska globaliseringen sett högnationalistiska strömningar framträda som ledande politiska krafter. Paradoxalt nog kan alltså legitimitetsförlusten för övergripande nationella projekt ge upphov till att nationalismen förökar sig.

Mot denna bakgrund menar jag att man snarare än att tala om ett *bortvittrande* av folkhemmet bör tala om en *fragmentering* av dess nationella identitet. Olika element av folkhemmets politiska kultur kan fortleva som fragment, det vill säga lösgjorda från varandra och med skiftande och förändrade innebörder. I den svenska debatten om EU-medlemskapet är det till exempel möjligt att urskilja en rad olika typer av nationella identiteter; det gäller dels det ekonomiska och politiska etablissemangets "europeiserade" svenska identitet, dels försvaret av "den svenska efterkrigsmodellens" nationella identitet. Den senare existerar i en protektionistisk folkhemsnostalgisk variant och i en "myrdalsk" universalistisk form, där "det svenska" får representera en närmast globalt unik kombination av "nationalitet" och internationell solidaritet. Slutligen uttrycks en mer främlingsfientlig svensk identitet, som i sin mest extrema variant knyter an till den folkhemiska moderntitetens mörkaste sidor – jag tänker till exempel på plakat i en nynazistisk Första majdemonstration i Göteborg som talade om att "Bevara det svenska folkhemmet".

Sammanbrottet

När den svenska nationalismen väl har "upptäckts" har det också gjorts försök att "rädda" den undan en postnationalistisk kritik. Räddningsförsöken har ofta gjorts med utgångspunkt i en distinktion mellan två olika former för nationell identitet, eller två olika nationsprinciper, den ena medborgerlig, eller civil (på engelska "civic"), den andra "etnisk", eller chauvinistisk.

Det här är en väl etablerad distinktion också inom historieforskningen, något som framgår tydligt av inläggen i *Nationens röst*. Exempelvis är den utgångspunkten för historikern Michael Ignatieffs fascinerande text med titeln "Den sista tillflyktsorten" där han beskriver en intellektuell och geografisk resa; han börjar som postnationalist, eller kosmopolit, och slutar som en "medborgerlig nationalist" efter att på nära håll ha bevittnat de anarkiska tillstånd och krigsfasor som brutit ut i delar av världen efter sammanbrottet för det kalla krigets globala nationalstatssystem. Att vara en kosmopolit, som inte känner någon nationell tillhörighet och inte heller saknar den, är ett privilegium för den som kan ta nationalstaten för given, menar Ignatieff. Postnationalismen är rent av beroende av existensen av nationalstater som kan skänka sina medborgare trygghet och välstånd. Ignatieff argumenterar övertygande men jag är ändå inte säker på att han har rätt. Framför allt menar jag att själva utgångspunkten för hans resonemang, åtskillnaden mellan medborgerlig och etnisk nationalism, är problematisk.

Det är fullt möjligt att göra en sådan åtskillnad. Men den innebär också en problematisk förenkling av den nationella identiteten som ett modernt fenomen. Problemet är att den förespeglar oss att det existerar en god eller progressiv nationell identitet som kan skiljas från en dålig eller regressiv nationalism. Därmed osynliggörs exempelvis att den formellt "öppna" medborgerliga nationalitetsprincipen kan vara kopplad till en mängd informella gränsdragningar och uteslutningsmekanismer.

Exempelvis kan 1900-talets svenska nationella folkhemsprojekt ur ett sådant perspektiv otvetydigt karakteriseras som medborgerligt i motsats till exempelvis den "nyvaknade" serbiska nationalismen. Den främlingsfientlighet och rasism som under 90-talet på olika sätt har uttryckts i svenskhetens namn blir ur ett sådant perspektiv något "främmande" i förhållande till det svenska folkhemmets nationella identitet. Och var skall vi placera den amerikanska nationalismen, som så ofta karakteriserats som demokratisk och mångkulturell, när den – inte minst efter den 11:e september – också visat sig rymma betydande doser av rasism och uteslutningsmekanismer i förhållande till grupper som definieras som "främmande"?

Jag menar att vi måste tänka oss att den nationella identiteten är bärare av vissa bestämda ambivalenser, som gör att den på samma gång kan härbärgera flera olika typer av nationalistiska uttryck. Inte desto mindre har den en viss grundstruktur. "Nationen" innebär alltid en kulturell konstruktion av ett "Vi" som ett "Folk". Om staten som en politiskt-administrativ enhet ytterst avgränsas geografiskt, så förutsätter den nationella identiteten kulturella gränsdragningar, det vill säga definitioner av Andra. Dessa gränser tillskrivs emellertid också geografiska innebörder, så att kultur och geografi sammanlänkas och skapar ett "innanför" (Sverige och svenskarna) och ett "utanför" (Utlandet) i förhållandet till Nationen.

"Utlänning" blir "invandrare"

Samtidigt har en viktig komponent i moderna nationalistiska diskurser också utgjorts av en ambivalent kategori av Andra, som inte på ett givet sätt kan placeras "innanför" eller "utanför". Som sociologen Zygmunt Bauman har visat inbegriper skapandet av moderna nationella identiteter också uppfinandet av Främlingen. Definitionen av vissa grupper som "främlingar" har utgjort en av de mest betydelsefulla strategierna för att urskilja det moderna nationsprojektet. Det kan, exempelvis i Sveriges fall, gälla rörliga grupper, som romerna, eller grupper knutna till en del av det nationella territoriet, som samerna. Men framför allt gäller det grupper som migrerat till Sverige. Dessa kategoriserades först som "utlänningar", ett begrepp som under de senaste decennierna har ersatts med "invandrare". Denna begreppsförskjutning kan exempelvis avläsas i de statliga offentliga utredningarna om invandringen från 60- till 90-talet.

Ur den nationella diskursens perspektiv skiljer sig Främlingen från Fienden, eller den som finns utanför nationalstatens geografiska gränser. Främlingen finns ibland "oss", hon är den som finns på insidan av nationens gräns, men som samtidigt inte är en av "oss". I en mening befinner sig Främlingen därmed *både* på insidan och på utsidan av Nationen. Om Främlingen som kategori alltså har utgjort en förutsättning för själva definitionen av det nationella, så är den också en problematisk kategori. *Främlingen är i den nationella diskursen per definition ett problem*, som också föranleder nationalstatliga politiska strategier av olika slag. Den moderna nationalstatens historia är bland annat en historia om olika sätt att "hantera" främlingar. I den extrema intoleransens politik har Främlingar blivit utrotade, i toleransens namn har vi sett strategier för att "införliva" eller "härbärgera" det främmande. Begrepp som "assimilation", "integration", och även i vissa fall "mångkulturalism", tar alla utgångspunkt i en problemdefinition, där Främlingen står i ett problematiskt förhållande till Nationen.

Problemet med att avskilja eller särskilja ett "civilt" nationsbegrepp från ett "etniskt" är att det osynliggör det faktum att alla moderna nationsprojekt

inbegriper idéer om etnicitet. Det principiellt universalistiskt definierade medborgarbegreppet har alltid *i praktiken* inbegripit någon form av exklusion, det förutsätter icke-medborgare. "Främlingens problem" är inom ramen för det demokratiska nationsprojektet relaterat just till medborgarskapet. I vissa fall beslutas det att inkludera Främlingen genom att skänka henne medborgarskap, men detta sker inte utan villkor och inte alltid på något fullständigt sätt. I Sverige behåller de nyblivna medborgarna ur den nationalstatliga administrationens perspektiv sin identitet som Invandrare, vilken också ärvs av deras barn ("andra generationens invandrare"). En andra nationalstatlig strategi är att tillåta permanent boende för icke-medborgare, legalt eller – genom passiv tolerans – illegalt. Främlingen som ett politiskt "problem", relaterat både till inrikespolitik och gränskontroll – och därmed också nationell identitet och nationalism – har under de senaste decennierna hamnat högt på den politiska dagordningen runt om i Europa – och även i andra delar av världen.

Denna problematik har också beröringspunkter med den aktuella debatten om globaliseringen och "demokratins kris". Här har en rad debattörer, både till höger och vänster, hävdade att demokratin har en fungerande och kulturellt relativt homogen nationalstat som sin förutsättning. Jag menar att denna tes är både motsägelsefull och djupt problematisk. Att modern demokrati i praktiken är oupplösligt förknippad med nationalstaten är sant, men det är även sant att olika moderna former av politiskt förtryck, som utgör demokratins motsats, också är oupplösligt förknippade med just nationalstaten. Det är dessutom ett historiskt faktum att även demokratiska stater historiskt sett har använt stora mått av repression för att åstadkomma den kulturella homogenisering som sägs vara en förutsättning för demokratin. Enligt min mening måste främlingsfientligheten förstås som ett *strukturellt element* i den moderna nationalstaten, vilket kan aktiveras vid olika tidpunkter och i samspel med olika typer av förändringsprocesser.

Nationalistiska manifestationer

En vanlig ståndpunkt i den aktuella debatten om globalisering och nationalism är att den medför en försvagning av den nationella identiteten. I boken *Europa – det moderna*, som utkom 1995, menade sociologen Göran Therborn att han hade skäl att karakterisera Västeuropa som "postnationalistiskt". Samtidigt stod den nationella identiteten på den politiska dagordningen överallt i 1990-talets Europa. Nationalistiska manifestationer av olika slag är i dag ständigt återkommande inslag i nyhetsprogrammen. Det gäller inte bara det före detta Jugoslavien och Östeuropa efter Berlinmurens fall, utan också i Europas västra delar. Här har nationella identiteter ofta manifesterats med ny kraft i samband med mobilisering mot EU:s intensifierade integrationssträvanden.

Det är alltså fullt möjligt att finna belägg för att nationell identitet är ett fenomen som på samma gång försvagats och förstärkts under de två senaste decenniernas intensifierade globalisering. Samtidigt är det möjligt att se ett samband, eller en logik, i denna synbara motsägelse. Vad som i enlighet med en rad samhällsvetares och historikers analyser har tenderat att försvagas överallt i världen under de senaste två decennierna är den nationella identiteten *som en övergripande nationalstatlig social integrationsform* knuten till en period av tillväxt och framstegstro under efterkrigstiden. Den var knuten till bärande nationella politiska och ekonomiska institutioner vilka erhöll en hög grad av legitimitet hos stora folkgrupper. De "nya" nationalismerna representerar en fragmentering av "nationen", ofta lösgjorda från de samhällsinstitutioner i vilka de tidigare varit förankrade.

"Nationen" fortsätter att vara en av de viktigaste formerna för kollektiv identitet i globaliseringens värld – dock i tilltagande samspel och konkurrens med de gränsöverskridande globala identiteter som är förankrade i globala medier, global masskultur, efterkrigstidens migrationsrörelser och inte minst transnationella sociala rörelser. Om globaliseringens underminerande av den nationella solidariteten som en övergripande social integrationsform i ett värsta scenario leder till "balkanisering", så finns det också tecken på att den medför nya (och understödjer gamla) former för gränsöverskridande solidaritet.

Published 2002-04-04
Original in Swedish
Contribution by Arena
© Arena